

Robert Danieluk
ORCID: 0000-0003-1145-4131
Archiwum Rzymskie Towarzystwa Jezusowego
Rzym, Włochy

In extrema fere Livonia: Jezuickie kolegium w Tartu w korespondencji Piotra Skargi

ABSTRAKT

Jezuicki kronikarz z 1583 r. pisał w swej relacji przeznaczonej dla współbraci zakonnych, że Tartu (Dorpat), gdzie od niedawna Jezuiti zamieszkiwali, jest miastem położonym w najbardziej oddalonej części Liwonii, czyli Inflant, jak wówczas określano tereny dzisiejszej Łotwy i Estonii (*Torpatum urbs est in extrema fere Livonia*) (Kurtz 1925: 12)¹. Niniejszy artykuł ukazuje przyczyny, dla których jezuiti znaleźli się w tych niezbyt dobrze znanych ówczesnym (a może także współczesnym) Europejczykom stronach oraz to, co na ten temat pisał w swoich listach Piotr Skarga. Istniejąca literatura przedmiotu oraz dostępne w Rzymie źródła archiwalne dowodzą, że główną przyczyną ich przybycia na te tereny była akcja rekatolicyzacji Inflant podjęta przez króla Stefana Batorego po zwycięskich wojnach z Rosją. Niezależnie od oczywistych celów politycznych władcy, dla jezuitów główną racją obecności w regionie była misja ewangelizacyjna zakonu, a jednym z jej narzędzi było szkolnictwo, które obok bezpośredniego duszpasterstwa stanowiło wiodącą formę ich działalności tak w Inflantach, jak i gdzie indziej.

¹ Książka zawiera łaciński tekst relacji zwanych „*Annuae Litterae*”, przesyłanych przez jezuitów do Rzymu, oraz ich niemieckie tłumaczenie.

SŁOWA KLUCZOWE

Towarzystwo Jezusowe,
szkolnictwo jezuickie,
Tartu (Dorpat),
Piotr Skarga, kolegium

SPI Vol. 22, 2019/4
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2019.4.005
Nadesłano: 12.11.2019
Zaakceptowano: 20.11.2019

Polskie i jezuickie Inflanty

Założone w 1540 roku przez św. Ignacego Loyolę Towarzystwo Jezusowe rozwijało się dynamicznie. W latach 1581–1615, gdy zakonem rządził Claudio Acquaviva (czwarty następca założyciela), liczba jego członków wzrosła z 5 tys. do ponad 13 tys. Otwarto wiele nowych prowincji i dzieł w Europie i na misjach. Liczba szkół jezuickich wzrosła wtedy ze 144 do 372 i generał zakonu musiał czasami odmawiać przyjęcia nowych fundacji, gdyż nie wystarczało mu personelu do obsadzenia kolejnych kolegiów (Bangert 1990: 114)².

Do Polski jezuita przybyli w 1564 roku. Najpierw podlegali jednej z prowincji niemieckich (*Provincia Germaniae Superioris*), jednak już w roku 1565 powstała wiceprowincja polska, po czym w 1576 roku niezależna prowincja (*Provincia Poloniae*). W 1598 roku oddzielono od niej wiceprowincję litewską, która w roku 1608 stała się samodzielną prowincją (*Provincia Lituaniae*). Liczba jezuitów rosła: w 1576 roku było ich 400, w 1598 – już ok. 800. Istniały wówczas kolegia w Braniewie (Braunsberg), Pułtusku, Poznaniu, Jarosławiu, Lublinie, Kaliszu, Nieświeżu, Połocku oraz uniwersytet w Wilnie (*Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús* 2001: 3173–3179).

W tym samym czasie jezuita osiedlili się również na terenach dzisiejszej Łotwy i Estonii. Na ich obecność i działalność tam miała oczywiście wpływ sytuacja polityczna tej części kontynentu, stąd nie da się traktować „jezuickiej” części historii Inflant w oderwaniu od ogólnej sytuacji całego regionu w tej epoce, choć tej ostatniej nie sposób nawet streścić w ograniczonych ramach obecnego artykułu (Lewandowski 2002: 68–85).

Po wspomnianych wyżej wojnach drugiej połowy XVI wieku i rozjemie polsko-rosyjskim w Jamie Zapolskim w 1582 roku rozpoczął się krótki „polski” okres w dziejach Łotwy i południowej części Estonii (północne jej rejony pozostawały pod władzą Szwecji). Jak pokazuje historia, ów „polski” okres był też okresem „jezuickim”, gdyż tuż po zakończeniu wojny Batory ufundował jezuitom na zdobytych terenach dwa kolegia: w Rydze i w Tartu (ze zrozumiałych względów

² Claudio Acquaviva (1543–1615), Włoch, jezuita od 1567 r. (w Rzymie był współnowicjuszem św. Stanisława Kostki), wybrany generałem w 1581 r., kierował zakonem najdłużej w jego historii, bo prawie 34 lata (Grzebień 1996: 15).

nie doszła do skutku trzecia planowana fundacja, której miejscem miała być Narwa).

W lutym 1583 roku grupa jezuitów przybyła do Rygi, gdzie wkrótce rozpoczęło swą działalność kolegium (akt fundacyjny z 25 czerwca 1582 roku został zatwierdzony przez papieża Grzegorza XIII 1 kwietnia 1583 roku). W roku 1613 na terenach Łotwy powstała też tzw. rezydencja (placówka niższej rangi niż kolegium) jezuitów w Venda (Wenden), która działała do 1625 roku. Choć głównym jej celem była praca duszpasterska, w 1619 roku otwarto tam również szkołę, nie miała ona jednak ani możliwości, ani czasu by się rozwinąć (Załęski 1905: 280–283).

Obecność jezuitów w Tartu rozpoczęła się 19 marca 1583 roku. Prowincjał Giovanni Paolo Campano przybył tu wtedy osobiście w towarzystwie sześciu współbraci: czterech księży (Theodor Havkenscheid, Thomas Busaeus, Valentin Hengelius i Joannes Ambrosius Völcker) i dwóch braci – Johannes Strunk i Stephan Braun (Helk 1977: 211–253)³. Najpierw otworzyli oni rezydencję oddając się pracy duszpasterskiej. Dzięki zaangażowaniu Antonia Possevina, który odwiedził Estonię dwa razy w 1585 roku oraz użył swoich wpływów u króla, Batory podpisał akt fundacji kolegium w styczniu 1586 roku; pierwszym rektorem został Busaeus (Grzebień 1996: 80; 532)⁴.

Liczba uczniów stopniowo wzrastała: w 1584 roku było ich 30, w 1592 – już 70. Poza szkołą jezuita mieli w Tartu dwa kościoły oraz posiadali bogate uposażenie (domy w mieście, majątki ziemskie na prowincji). Praca duszpasterska odbywała się w trzech językach: po estońsku, niemiecku i polsku. Oprócz pracy dydaktycznej w szkole i duszpasterstwa w kościele, jezuita prowadzili również misje ludowe wśród okolicznej ludności wiejskiej.

Przy kolegium tym powstała specjalna szkoła dla tłumaczy łotewskich i estońskich, których pomoc była nieodzowna w bezpośredniej pracy duszpasterskiej z miejscową ludnością wiejską, z czasem zaczął

³ Giovanni Paolo Campano (1540–1592), Włoch, jezuita od 1563 r., prowincjał Prowincji Polskiej w latach 1581–1591 (Grzebień 1996: 84).

⁴ Antonio Possevino (1533–1611), Włoch, jezuita od 1559, pisarz i dyplomata w służbie papieża, którzy powierzali mu różne ważne i delikatne misje, m.in. doprowadzenia do pokoju między Polską a Rosją w 1581 r., doradca Batorego (Grzebień 1996: 532). Thomas Busaeus (ok. 1550–1591), Holender, jezuita od 1564 r., w Polsce od 1583 r., pracował i zmarł w Tartu (Grzebień 1996: 80).

działać teatr oraz kongregacja mariańska. Tartu stało się też miejscem działalności translatorskiej i wydawniczej. Niestety, nie zachował się żaden z opublikowanych katechizmów w języku estońskim, a jedyną znaną historykom pozycją z tego okresu wydaje się być wydana w 1622 roku w Braniewie *Agenda parva* – zbiór modlitw po polsku, łacinie, łotewsku i estońsku (Helk 1963: 679).

Misja w Inflantach podlegała najpierw prowincji polskiej Towarzystwa Jezusowego, od 1598 roku wiceprowincji litewskiej, która stała się niezależną prowincją w roku 1608. Pracujący w Tartu jezuitci byli jednak różnych narodowości, głównie byli to Polacy i Niemcy, ale zdarzali się również Francuzi, Włosi, Holendrzy, Szwedzi, Węgrzy, Łotysze czy wreszcie Estończycy. W sumie, w latach 1583–1625 przebywało w tym mieście ponad stu jezuitów: księży, braci oraz tzw. scholastyków, czyli jezuickich seminarzystów, którzy odbywali tu część swych studiów bądź pracowali w szkole jako nauczyciele (Helk 1977: 211–253)⁵.

Na dzieje kolegium wpłynął oczywiście rozwój sytuacji politycznej regionu. W 1587 roku królem polskim został Zygmunt III Waza, który jeszcze jako elekt zobowiązał się w tzw. *pacta conventa* do przyłączenia Estonii do Rzeczypospolitej. Koronowany w 1592 roku na króla Szwecji, Zygmunt nigdy faktycznie nie objął władzy w tym kraju, a ogłoszenie przez niego w 1600 roku spełnienia złożonej obietnicy nie miało innych następstw jak tylko długoletnie wojny. Walki toczyły się w kilku etapach przerywanych rozejmami. Ostateczny ich efekt okazał się pomyślny dla Szwecji, która opanowała całe terytorium obecnej Estonii i większość Inflant, przesuwając swe granice na południe. Taki stan rzeczy przypieczętowały rozejmy w Altmarku (1629) i Sztumskiej Wsi (1635) oraz definitywne zrzeczenie się polskich roszczeń do tych ziem układem pokojowym w Oliwie (1660).

Dla jezuitów oznaczało to koniec ich trwałej obecności na tych terenach, gdyż zakon mógł rozwijać się bez przeszkód w ramach Rzeczypospolitej, nie było to zaś możliwe pod berłem niekatolickich władców.

Po zdobyciu Tartu przez Szwedów (styczeń 1601), jezuitów (trzech księży i czterech braci) aresztowano i po kilku miesiącach

⁵ Zachowane w archiwach katalogi umożliwiły przeprowadzenie badań biograficzno-statystycznych, z których wyników możemy dziś korzystać.

wywieziono do więzienia w Sztokholmie. Tylko trzech z nich przeżyło i powróciło z niewoli po pięciu latach. W międzyczasie polski hetman Jan Karol Chodkiewicz odzyskał Tartu w 1603 roku i jezuita mogli powrócić do miasta. Dopiero po latach mogli oni ponownie otworzyć kolegium. Powrót Szwedów w 1625 roku oznaczał koniec zarówno „polskiego” okresu w dziejach Estonii, jak i kres trwałej obecności zakonu na tych terenach. W budynku kolegium w Tartu otwarto gimnazjum akademickie, przekształcone w 1632 roku w protestancki Uniwersytet Gustawa Adolfa (na przełomie XIX i XX wieku studiowało tam wielu Polaków).

Aż do XX wieku jedyną formą obecności jezuitów na tych terenach stały się misje ludowe, organizowane zresztą raczej na terenach dzisiejszej Łotwy niż Estonii.

Tartu w listach Skargi

Korespondencja Piotra Skargi doczekała się kilku już publikacji. Najpierw, z okazji 300-lecia śmierci autora *Kazań Sejmowych*, Jan Sygański opublikował 101 jego listów wraz z kilkudziesięcioma innymi dokumentami (głównie są to listy do Skargi, ale też niektóre inne dokumenty jego dotyczące) (Sygański 1912a; *Z nieznanych listów Skargi* 1912: 157–161; Tyszkowski 1925–1926: 370–373). Oryginały większości z nich znajdują się w Rzymskim Archiwum Towarzystwa Jezusowego (Archivum Romanum Societatis Iesu), które posiada również trzy inne oryginalne dokumenty Skargi, opublikowane przez niżej podpisanego w 2013 roku wraz z czwartym, którego kopia znajduje się w Archiwum Watykańskim (Danieluk 2013: 203–222). Z okazji 400-lecia śmierci wielkiego jezuita, 16 z tych listów doczekało się tłumaczenia na język polski (większość korespondencji Skargi jest po łacinie) – dzieło Stanisława Ziemiańskiego, który od 2016 roku kontynuuje publikację polskich tłumaczeń innych skargowskich listów na łamach „Biuletynu Jezuita w Polsce” (do lipca 2019 ukazało się tłumaczenie 31 listów) (*Wybór listów Piotra Skargi* 2012: 81–125). Obfite fragmenty niektórych przetłumaczył też sam Sygański (1912b) w swoim studium *Działalność ks. Piotra Skargi T.J. na tle jego listów 1566–1610*. Ponadto dwa nieznanne listy Skargi opublikowali w latach 1976 i 2001 Jerzy Starnawski i Lech Szczucki (Starnawski 1976: 141–143; Szczucki 2001: 539–541). W sumie

dostępnych w publikacjach (w oryginale bądź w polskim tłumaczeniu) jest 107 listów autora *Żywotów Świętych*, co widać w Aneksie 1 zawierającym ich chronologiczne zestawienie w postaci tabeli.

Będąc bezpośrednio zaangażowany w dzieło wprowadzania Towarzystwa Jezusowego do Inflant i do Połocka, Skarga często pisał w swoich listach o tym, czym się zajmował w czasie licznych w latach 1581–1583 podróży pomiędzy Wilnem, Połockiem a Rygą. Wspominał też o Tartu.

Już 20 VI 1580 roku informował swego niedającego się jak dotąd zidentyfikować adresata, że dzień później miał opuścić Wilno i udać się do Połocka. Wspominał przy tym, że Batory pokazał mu dokument fundacyjny kolegium w Kolozsvár (Cluj) i w ogóle był bardzo oddany sprawie rekatolicyzacji Inflant, które miał nadzieję opanować w wyniku trwającej wtedy wojny (Danieluk 2013: 214).

Przeszło rok później, 5 VII 1581 roku, Skarga pisał do generała Acquavivy o tym, że Batory obiecywał, iż po skończeniu wojny z Rosją otworzy jezuitom kolegia w Inflantach:

(...) dzisiaj słyszałem z ust samego Jego Majestatu: Jeśli zawrze pokój z Moskałem, to Jego Majestat podąży jak najrychlej do Łotwy, a pierwszą sprawą do załatwienia będzie, jako dziękczynna ofiara dla Pana Boga za wydarcie tej prowincji z paszczy Moskale, fundacja trzech kolegiów w Rydze, Dorpacie i Narwie. (...) Łotwę potraktuje jako niezapisaną tablicę, w której będzie mógł zastosować swe prawo królewskie i prawo wojennej zdobyczy do wykorzenienia herezji i zaszczerpienia wiary katolickiej („Biuletyn Jezuici w Polsce” 2018: 35).

W tym samym liście wspominał też, że król prosił go o to, by wraz z nim udał się do Inflant i na miejscu pomógł mu zorganizować wszystko. Donosił wreszcie, że Possevino i konsultorzy uważali, iż należy przyjąć królewskie fundacje. Tak też się stało.

Po przybyciu do Inflant, w liście z 21 IV 1582 roku wysłanym z Rygi, Skarga opisywał generałowi to miasto oraz możliwości pracy w regionie (*Wybór listów Piotra Skargi* 2012: 128–134). Okazało się, że królewska życzliwość nie oznaczała wcale, iż rozpoczęte fundacje zostaną doprowadzone do skutku szybko i bez problemów. Tych ostatnich nie brakowało, jak Skarga donosił dokładnie miesiąc później (21 V 1582) w liście pisanym z tej samej łotewskiej stolicy do biskupa warmińskiego Marcina Kromera: „Uprawiamy winnicę na

twardej i nieurodzajnej ziemi, tylko z pozoru łatwo” („Biuletyn Jezuitów w Polsce” 2019: 28)⁶.

W następnych listach do generała Acquavivy, pisanych z Rygi 17 VI oraz 24 X 1582 roku, relacjonował mu sytuację religijną i narodowościową w mieście i okolicy (Sygański 1912a: 183–186, 194–197), zaś 16 IV 1583 roku pisał z Połocka informując Generała o tym, że prowincjał Campano przybył do Inflant z jezuitami przeznaczonymi do obu mających tam powstać domów, ale ponieważ udał się do Tartu i nie mógł pojechać do Połocka, by zająć się sprawami fundacji, która napotykała na przeszkody, dlatego wysłał tam Skargę, który znów udał się w sześćdziesięciomilową drogę dzielącą oba grody nad Dźwiną (Danieluk 2013: 215).

20 VI 1583 roku informował on generała, że prowincjał powierzył jego trosce placówki w Rydze, Dorpacie i Połocku. Ta ostatnia, skąd też pisał, była główną przyczyną jego zmartwień, ale i przedmiotem największych nadziei. Tymczasem Tartu, będąc rzeczywiście *in extrema Livonia*, siłą rzeczy przyczyniało mu mniej zmartwień i pewnie dlatego jest mniej obecne w jego korespondencji. We wspomnianym liście przyznał nawet, że w ogóle w tym mieście jeszcze nie był (*Derpatum enim nondum vidi*) (Danieluk 2013: 217).

O tamtejszej placówce jednak nie zapomniał, o czym świadczy jego list z 12 I 1584 roku pisany z Grodna do generała, w którym wspomina o planach fundacji kilku różnych kolegów, m.in. właśnie w Tartu, gdzie spodziewał się większych owoców prac duszpasterskich niż w samej Rydze:

Dorpat, gdzie o kolegium Przewielebność Wasza nic zgoła nie wspominała dotąd, byłby daleko dogodniejszym dla pożytku dusz i przewyższyłby niebawem Rygę; mieszkańcy są tu powolniejsi, a wielki handel Moskwy i napływ Polaków do tego miasta ułatwia wszystko – pisał Skarga (Sygański 1912b: 68).

W tym samym liście zauważa Skarga, że Estończycy nawróciliby się łatwo na katolicyzm, gdyby tylko misjonarze mogli dotrzeć do nich, przemawiając w ich języku. Tymczasem jezuita, nie znając estońskiego, musieli korzystać z pomocy tłumaczy. Wspomina też

⁶ Marcin Kromer (ok. 1512–1589), sekretarz królewski w latach 1545–1558, autor wielu dzieł historycznych, w 1579 r. zastąpił zmarłego Hozjusza jako biskup warmiński (Szostek, Migut, Sawa i in. 2002: 1305–1306).

o początkach szkoły, która rozpoczęła działalność bazując na polskich jezuitach. „Gdybyśmy tu mieli kolegium i seminarium papieskie dla Rusinów” – konkluduje – „moglibyśmy rychło zbierać obfite żniwo” (Sygański 1912b: 68). Na szczęście, jak wspomina, król obiecał ufundować w Tartu kolegium i przekazać jezuitom tamtejszy kościół św. Marii Magdaleny.

Skarga nie zapomniał o tej fundacji również po opuszczeniu Infant. 17 IX i 28 X 1584 roku pisał do generała już z Krakowa, wspominając o estońskim mieście jako o miejscu tak odległym, że kiedy ojciec prowincjał tam przebywa, znajduje się od Krakowa dalej niż przebywający w Rzymie generał, co oczywiście utrudnia załatwianie różnych spraw (Sygański 1912a: 212–213, 218; *Wybór listów Piotra Skargi* 2012: 135–136). Kolejny dowód na to, że estońska placówka jawiła mu się jako przysłowiowy koniec świata? Zapewne, ale takie ujęcie sprawy było dla jezuita jednoznaczne z misjonarskim wyzwaniem, o czym świadczą liczne porównania północnych i wschodnich regionów ówczesnej Rzeczypospolitej do „Indii”, czyli do zamorskich krain i prowadzonych tam przez zakon misji. Przykładem może być list Skargi do prowincjała Lorenzo Maggio z 17 VII 1573 roku, w którym pisał: „Nie musimy szukać Indii wschodnich czy zachodnich. Takimi Indiami jest Litwa i kraj północny” („Biuletyn Jezuitów w Polsce” 2016: 26)⁷. Równie wielkie wyzwania do pracy duszpasterskiej dostrzegał kilka lat później na terenach opanowanych przez Batorego, w czym zresztą sekundował mu sam król: „Nie zazdrościć” – pisał Batory do Skargi 29 VIII 1579 roku, tuż po zdobyciu Połocka – „waszym Portugalczykom i Hiszpanom obcych w Azji i Ameryce światów, aby je do Boga nawracać; są tu w pobliżu i Indie i Japony w narodzie ruskim połockim, w mieście nieświadomym Boskich rzeczy” (Sygański 1912b: 48).

Dzieje jezuitów w Estonii i na Łotwie mają już swoją skromną historiografię. Istniejące studia nie są wprawdzie zbyt liczne, ale dobrze udokumentowane materiałem źródłowym, częściowo zresztą opublikowanym (Polgár 1983: 183–184, 395–396; Kučinskis 2001: 2338–2340; Grzebień 1996: 129–130, 149–150, 229, 391, 588,

⁷ Lorenzo Maggio (ok. 1530–1605), Włoch, jezuita od 1555 r., jako prowincjał austriacki kierował przybyciem jezuitów do Rzeczypospolitej i ich działalnością do 1576 r., ponadto w latach 1579–1580 był wizytatorem jezuitów w Polsce (Grzebień 1996: 399).

728)⁸. Niektóre z cytowanych tam dokumentów przechowywane są w rzymskim archiwum jezuitów, którego inwentarze poloników pozwalają na łatwe ich odnalezienie (Bieś i in. 2002–2008; Lamalle 1981–1982: 89–120). Na znaczenie tych zbiorów słusznie zwracał uwagę już w 1963 roku i 1977 Vello Helk w swoich pracach o jezuitach w Tartu (Helk 1963: 673; Helk 1977: 7–8). Dotarł on do wielu, jeśli nie do wszystkich, i często je cytuje. Wydaje się zatem, że istniejąca i znana już dokumentacja została w dużej mierze wykorzystana. Nie oznacza to jednak, że nowe kierunki badań nie są możliwe, wszak – jak powiedział XIX-wieczny historyk francuski François Guizot – „historię można pisać na sto różnych sposobów” (*Il y a cent façons d'écrire l'histoire*) (Carbonell 1998: 83). Jak widać, również korespondencja obecnego Sługi Bożego Piotra Skargi (jego proces beatyfikacyjny rozpoczął się w 2014 roku) stanowi godny uwagi przyczynek do niejednego z tych sposobów.

Aneks 1: Opublikowane listy Piotra Skargi z lat 1565–1609

Pierwsza kolumna w tabeli zawiera lata, zaś następne 12 kolumn poszczególne miesiące każdego roku.

W przypadku kilku listów z tą samą datą (np. 3 I 1572), każdy odnotowano osobno.

Listy mające kilka dat zapisane są pod datą późniejszą, np. list pisany 27 VII 1580 oraz 4 VIII 1580 zapisany jest tylko pod tą ostatnią datą.

(?) oznacza, że znana jest jedynie niepełna data danego listu (np. list z listopada 1584 r. lub dokument sporządzony w okresie wrzesień–grudzień 1583).

(*) oznacza listy, których polskie tłumaczenie ukazało się w cytowanych w artykule publikacjach.

⁸ Uzupełnienie tej bibliografii ukazuje się systematycznie w czasopiśmie „Archivum Historicum Societatis Iesu” wydawanym przez Instytut Historyczny Towarzystwa Jezusowego w Rzymie).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1565											13	
1566											18	
1568											13*	
1569		26*										
1571					10 19	21* 24* 29*	20*	28*				12*
1572	3* 3	26*	17* 17		3 13*				16			
1573		3					17* 17					
1574									7* 30*	5*		22*
1575				26*	4*					10 10		
1576			10				1* 1*					
1577			12*	8			17* 17* 31*	6		9*		
1578			29				3*					
1579			29*			10						16*
1580	8*					20* 20	7*	4*			30*	
1581			7		25*		5*	2*			13* 27*	
1582		14*		21*	21*	17*	2 22*			24*	15	
1583	10			16	8	20						?
1584	12*						4		17*	28	?	
1585					15				18		28	21
1586							13	16*	13 13		1 29	
1587	17											
1588	13											
1593	26							25				
1594						5					26	16
1595		9						8	27	19		
1600					26							
1603						10						

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1604								12				
1605								14*				
1606							29		14 20	9		
1608		9										
1609										20		

Bibliografia

- „Biuletyn Jezuici w Polsce”. (2016). Nr 10.
- „Biuletyn Jezuici w Polsce”. (2018). Nr 9.
- „Biuletyn Jezuici w Polsce”. (2019). Nr 3–4.
- Bangert W.V. (1990). *Storia della Compagnia di Gesù*, Genova: Marietti.
- Bieś A.P i in. (2002–2008). *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, t. 1–5. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum; Wydawnictwo WAM.
- Carbonell Ch.-O. (1998). *L’historiographie*, wyd. 6, Paris: Presses Universitaires de France.
- Danieluk R. (2013). *Nieopublikowane dokumenty Piotra Skargi w archiwach rzymskich*, „Studia Bobolanum”, t. 2, s. 203–222.
- Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*, t. 4. (2001). Roma: Institutum Historicum S.I.; Madrid: Universidad Pontificia Comillas.
- Grzebień L. (red.). (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Helk V. (1963). *Die Jesuiten in Dorpat (1583–1625)*, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. 12.
- Helk V. (1977). *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa*, Odense: Fyens Stiftsbogtrykkeri.
- Kučinskis S. (2001). *Letonia y Estonia*, [w:] *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*, t. 3, Roma: Institutum Historicum S.I.; Madrid: Universidad Pontificia Comillas.
- Kurtz E. (1925). *Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583–1614*, Riga: Kommissionsverlag von A. Gulbis.
- Lamalle E. (1981–1982). *L’archivio di un grande Ordine religioso. L’archivio Generale della Compagnia di Gesù*, „Archiva Ecclesiae”, t. 24–25, s. 89–120.
- Lewandowski J. (2002). *Historia Estonii*. Warszawa–Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Polgár L. (1983). *Bibliographie sur l’histoire de la Compagnie de Jésus, 1901–1980*, t. 2, Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu.

- Starnawski J. (1976). *Listy Piotra Skargi do Jana Zbigniewa Ossolińskiego (1594)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 21, s. 141–143.
- Sygański J. (1912a). *Listy ks. Piotra Skargi T.J. z lat 1566–1610*, Kraków: Nakładem Wydawnictw Towarzystwa Jezusowego.
- Sygański J. (1912b). *Działalność ks. Piotra Skargi T.J. na tle jego listów 1566–1610*, Kraków: Nakładem Wydawnictw Towarzystwa Jezusowego.
- Szczucki L. (2001). *Nieznany list Piotra Skargi*, [w:] *Jezuicka Ars Historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ*, red. M. Inglot, S. Obirek, Kraków: Wydawnictwo WAM; Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum.
- Szostek A., Migut B., Sowa R. i in. (red.). (2002). *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, kol. 1305–1306.
- Tyszkowski K. (1925–1926). *Skarga a Chodkiewiczze. Przyczynek biograficzny*, „Pamiętnik Literacki”, t. 22–23, s. 370–373.
- Wybór listów Piotra Skargi*, [w:] *Ks. Piotr Skarga SJ (1536–1612), życie i dziedzictwo. Rok Jubileuszowy*, red. R. Darowski, S. Ziemiański, Kraków: Wydawnictwo WAM; Akademia Ignatianum.
- Z nieznanych listów Skargi* (1912), „Przegląd Powszechny”, nr 113, s. 157–161.
- Załęski S. (1905). *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, Kraków: Drukarnia W.L. Anczyca.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Robert Danieluk SJ
 Archiwum Rzymskie Towarzystwa Jezusowego
 Rzym, Włochy
 e-mail: arsi-danieluk@sjcuria.org